

MUHAFAZAKÂR-DİNDAR YAŞLILARIN ANLAM ARAYIŞINDA YENİ BİR MEKÂN: SOSYAL MEDYA*

Muhammet Ali ÖZDOĞAN**

Bahset KARSLI***

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 29 Kasım 2022, **Kabul Tarihi:** 20 Mart 2023, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2023, **Atf:** Özdoğan, Muhammet Ali, Karşlı Bahset. "Muhafazakâr-Dindar Yaşlıların Anlam Arayışında Yeni Bir Mekân: Sosyal Medya". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (Mart 2023): 253-280. **Katkı düzeyi:** 1. Yazar: %60 – 2. Yazar: %40.

<https://doi.org/10.33415/daad.1211942>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 29 November 2022, **Accepted:** 20 March 2023, **Published:** 31 March 2023, **Cite as:** Özdoğan, Muhammet Ali, Karşlı Bahset. "A New Space in the Search for Meaning of Conservative-Pious Elders: Social Media". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/1 (March 2023): 253-280. **Contribution Level:** Author 1: %60 – Author 2: %40.

<https://doi.org/10.33415/daad.1211942>

Öz

İnsan, hayatı boyunca yaşadığı zorluklara ilişkin sorgulamalar yaparken bir taraftan da bu hayatı niçin yaşaması gerektiği üzerine anlamlar üretmektedir. Anlam arayışı, bireysel bir faaliyet gibi görülse de onun hangi toplumsal koşullarda ve zeminde icra edildiği de önemlidir. Din sosyolojisi alanında yapılan

* Bu makale, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Bahset Karşlı danışmanlığında hazırlanan "Yaşlılık, Sosyal Medya ve Din" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Etik kurul izni: T.C Akdeniz Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu 15/12/2021- 448

** Dr. Antalya Şehit Muhammet Oğuz Kılınc Anadolu İmam Hatip Lisesi, ozdogana@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-7048-0009>

*** Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Antalya, bkarsli@akdeniz.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-6810-0900>

bu çalışma, kendini dindar, muhafazakâr olarak gören 65 yaş ve üstü bireylerin anlam arayışında ve anlam krizlerinin çözümünde yeni bir mekân olarak sosyal medyayı konu edinmektedir. Sosyal ağların 65 yaş ve üstü dindar, muhafazakâr bireylerin anlam dünyasını nasıl oluşturduğu, onların yaşadıkları anlam krizlerine nasıl çözüm ürettiği, araştırmanın ana problemidir. Bu problemle bağlantılı olarak, COVID-19 pandemisini yadsımadan, sosyal medyanın 65 yaş üstü bireylerin anlam arayışında ve karşılaştıkları anlam krizinin çözümündeki rolünü analiz etmek amaçlanmaktadır. Nitel paradigmaya dayalı bu araştırma için etnografik desen benimsenmiştir. Çalışma için öncelikle siber etnografik gözlemler yapılmış, 4'er kişilik iki odak grup görüşmesi de dahil toplamda 31 kişi ile derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerden hareketle soyutlamalar yapılmıştır. Makalede anlam krizi ve din ilişkisinin seyrine değinildikten sonra sosyal medyanın yaşlılar için ne anlam ifade ettiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Yaşlılık, Sosyal Ağ, Anlam Krizi.

A New Space in the Search for Meaning of Conservative-Pious Elders: Social Media

Extended Abstract

Population growth, urbanization, differentiations in family structure, Factors such as the diversification of economic activities have produced a new social reality. Elderly individuals face this reality. Individuals aged 65 and over had limited transportation and communication opportunities during their childhood and youth. They had lived a quiet life in their childhood because the change was slow. However, individuals aged 65 and over are trying to keep up with today's digital age, where speed is decisive. Today, internet cables and wireless networks surrounding the world are the driving force of change. Some of the internet users over the age of 65 were also using the internet in the middle age period. However, after age 65, there is a significant increase in the number of people acquainted with the internet. With the spread of smartphones, access to the internet has become more accessible. Therefore, the presence of the elderly in social networks has become visible. The elderly have eased the restrictions and prohibitions imposed due to the COVID-19 pandemic with social media. In this process, some elderly people became social media members with the influence of their children, grandchildren and friends. Over time, the time spent by the elderly on social networks has increased. Thanks to the internet, people could move without depending on time and space. Social media, which has entered people's lives since the beginning of the 2000s, has allowed people to produce their content. In this way, the elderly have engaged in activities that add meaning to their lives in the digital environment.

Searching for life's meaning is as old as human history. People both question the problematic situations such as illness, accident, and helplessness they experience and turn to actions that will alleviate these troubles and give them happiness. In particular, religion guides the elderly in this regard. Religion affects the online and offline lives of the elderly. These people make religious shares on social media. In this regard, social networks are a new subject of analysis for social research.

In this context, the research topic is the role of social media in the search for the meaning of individuals aged 65 and over who consider themselves religious and conservative. The problem of our research: how do social networks make up the meaningful world of religious, conservative individuals aged 65 and older? Also, how do the elderly produce solutions to the meaning crises they experience? For this purpose, two focus group interviews of 4 people were conducted. In addition, 23 people were interviewed in depth. Of the people interviewed, 13 are women, and 18 are men. These numbers are determined according to the proportion of men and women using social media in Türkiye.

In this context, the research topic is the role of social media in the search for the

meaning of individuals aged 65 and over who consider themselves religious and conservative. The problem of our research: how do social networks make up the meaningful world of religious, conservative individuals aged 65 and older? Also, how do the elderly produce solutions to the meaning crises they experience? For this purpose, two focus group interviews of 4 people were conducted. In addition, 23 people were interviewed in depth. Of the people solicited, 13 are women, and 18 are men. These numbers are determined according to the proportion of men and women using social media in Türkiye. Studies on the search for meaning in life are generally studies in psychology. The search for meaning is the product of an individual effort from this perspective. However, our study approaches the issue from a sociological point of view and discovers the connection of meaning with other individuals. In this respect, the social media experiences of the elderly are included in the analysis. Thanks to social networks, the elderly can find their schoolmates and express their thoughts on the agenda. Again, the elderly can express their anger here. For this reason, it has emerged that social media adds meaning to their lives. Using social media in a balanced way, not at the level of addiction, can contribute to the search for purpose of the elderly. For this reason, courses can be organized for the elderly to improve their ability to act in the digital space.

Keywords: Sociology of Religion, Aging, Social Network, Crisis of Meaning.

Giriş

Türkiye’de yaşlıların nüfusu hızla artmaktadır. TÜİK¹ (2022) rakamlarına göre Türkiye’nin 65 yaş ve üstü nüfusu %9,9’a yükselmiştir. Son 5 yıldaki istatistiki veriler, yaşlı nüfusunun %22,6 oranında arttığını göstermektedir. Demografik değişimle birlikte yaşlılar kendini, şehirleşme, aile yapısındaki farklılaşmalar; ekonomik aktivitelerin çeşitlenmesi gibi faktörlerin ürettiği yeni bir toplumsal gerçekliğin içinde bulmuşlardır. Çocukluk ve gençlik yıllarında ulaşım ve iletişim olanaklarının sınırlı doğasından kaynaklanan daha stabil bir yaşam tarzına sahip 65 yaş ve üstü bazı bireyler, bugün, hızın belirleyici bir kriter olduğu dijital çağa ayak uydurmaya ve bu çağın yeni durumuna anlam bulmaya çalışmaktadır.

Anlam kavramı, Aristoteles’in insanın işlevini, Aquinas’ın güzel vizyonunu ve Kant’ın en yüksek iyiliği ele alması² örneklerinde olduğu gibi daha çok felsefi boyutlarıyla tartışılan bir konu olmuş, hayatı anlamlı kılanın ne olduğu³ üzerine sorular sorulmuştur. Bunun yanında sosyolojik açıdan anlam, insanların kolektif bir şekilde ürettiği ve üzerinde bir süreliğine, kısmen uzlaşabildiği bir gerçekliği ifade etmektedir. Dolayısıyla anlam, Berger’in⁴ vurguladığı gibi bir toplumsal sistem içinde öznel olarak üretilen, sonrasında nesnel bir

¹ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *İstatistiklerle Yaşlılar*, (2022).

² Thaddeus Metz, “The Meaning of Life”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (erişim 15 Ağustos 2022).

³ William James, “What Makes a Life Significant?”, in *On Some of Life’s Ideals* (New York: Henry Holt and Company, 1900); Arthur Schopenhauer, *Hayatın Anlamı*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2010).

⁴ Peter Ludwing Berger, *Kutsal Şemsiye*. çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 72.

gerçeklik kılıfına bürünen diyalektik sürecin bir ürünüdür.

Anlam, kişinin yaşamına yön veren, yaşadığı ve karşılaştığı olaylara kendince yanıtlar bulmasını temin eden, onu belirsizliklerden kurtaran ve dolayısıyla geleceğe daha umutla bakmasını sağlayan bir mefhumdur. Söz konusu kavram, insanın hayatını tutarlı hale getiren sosyolojik ve psikolojik boyutları olan bir kaynaktır. Anlamda evvela ferdin bir gayesi bulunması lazımdır. Başka bir ifadeyle hedefe yönelme hali de denilebilir.⁵ Ancak bu hedef kişinin içinde bulunduğu psikolojik ve sosyolojik koşullara göre değiştiği için bireylerin anlam arama sürecindeki yol yöntem birbirinden farklılık gösterebilmektedir. İnsanların hayat tecrübesi, yaşamışlıklar, yaş(lılık) anlamın ruhunu şekillendiren faktörlerdir. Bazen bireylerin hedefsizlik hali ya da bu hedefe giden yoldaki engeller onun bir anlam kriziyle karşı karşıya kalmasına sebep olabilir.

İnsanın anlam arayışı, içgüdüsel duyguların dışında kalan, insanın yaşamak için ihtiyaç duyduğu, geçmişten bugüne sürdürülen bir faaliyettir.⁶ Geleneksel dönemde insana anlam üreten, onun bir anlam krizi içine girmesini önleyen başta din olmak üzere toplumsal kurumlar önemli bir yer tutmaktaydı.⁷ İnsanın sorduğu sorular kısıtlıydı ve bu kısıtlı sorulara, var olan dini yapı ve kültürler sınırlı cevaplar vermekteydi. Dünya tarihinde dönüm noktası kabul edilen, küresel etki bırakan olayları, icatları müteakip bireyin ve toplumun yaşam tarzında yeni gelişmeler oldu. Sözgelimi II. Dünya Savaşı'ndan sonra sadece coğrafi sınırlar değil, bireyin ve toplumun anlam haritası da değişti. Haliyle bu değişime tanık olan bireyin sorduğu sorular da arttı.

İnsanı diğer varlıklardan farklı kılan soru sormasıdır. O, dünyaya geliş sebebini, ölümden sonraki durumunu, ölüm ve yaşam arasındaki bağlantıyı sorgular. Yine insan, sadece kendi yaşamını değil öteki insanların yaşamlarını ve dünyada olup bitenleri merak eder. Modern dünyanın kendisine sağladığı teknolojik imkânlarla dünyanın her köşesindeki hatta dünya dışındaki manzaraya şahitlik eder. Ancak birey gerek şahsi, ailevi gerek toplumsal hayatta olup bitenlere ilişkin tatmin edici cevaplar bulamaz. Bireyin dünyasında cevapsız kalan bu sorular birikir ve bir krize dönüşür.

İnsanların yaşamı boyunca kısmen cevabını bulduğu bu sorular, onun dünyasındaki anlama karşılık gelmektedir. Modernite ve

⁵ Cüneyd Aydın vd., "Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği: Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması", *Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2015), 39-40.

⁶ Viktor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2009), 113.

⁷ Alvin Ward Gouldner, *The Coming Crisis in Western Sociology* (London: Heinemann Educational Boks Ltd., 1971), 95.

çoğulculuk arasında anlam krizi ilişkisi kurdukları eserinde Berger ve Luckmann,⁸ insan ve toplum analizinde anlama önemli bir yer vermektedirler. Onlara göre anlamın çözümlenebilmesi için onu inşa eden aktörün zihninin derinliklerine inilmesi gerekmektedir. Anlam, insan bilincinde inşa edilirken bireyin içinde yaşadığı toplumsal düzenden ve sosyal ilişkilerden etkilenmektedir. Dolayısıyla anlam, kendi başına var olan bir gerçeklik değildir. Söz konusu kavramın toplumsal kurumlardan şekil alan bir referans noktasına sahip olduğu söylenebilir.

Yaşamın en ince ayrıntısına kadar fikir üreten insan, bunları geride bıraktığı esere aktarmıştır. Hayat üzerine birçok filozof, sanatçı, şair, düşüncelerini ifade etmiştir. Ayrıca kişinin dünyadaki varlık amacı, peygamberlerin, din adamlarının ve dinin ana meselesi olmuştur. Bu bağlamda din insanların yaşadığı acıları, karşılaştıkları engelleri, hastalıkları teodise üreterek, bu zorluklarla baş etmede destekleyerek hafifletme yoluna gitmiştir. Bir açıdan da din, şahsi ve toplumsal değerleri sağlamlaştırarak hayatın kıymetli taraflarını öne çıkarmaktadır. Din, insan hayatının herhangi bir amacı ya da istikameti olup olmamasıyla irtibatlıdır. Hayattaki açmazlardan çıkmak, onu kıymetli hale getirmek dinî meselelerin bamtelini oluşturmaktadır.⁹

İnsanın yaşamındaki olumsuzlukların giderilmesinde din, Weber'in¹⁰ teodise perspektifinden işlevsel bir role sahiptir. Teodisenin anlam üretme gücü Frankl'in¹¹ logoterapi şeklinde tarif ettiği insanın anlamlandırma çabasında fazlasıyla hissedilir. Geleceğe ilişkin bir anlam inşası demek olan logoterapi, ihtiyarlık evresi ve ölümden sonrasının sınırlayıcı karakteri nedeniyle zayıflar. Yaşlılıkta çoğalan hastalık, yoksulluk, dünyevi sıkıntılar yaşlıların yaşam algısını, hayatı yorumlamasını şekillendirir. Yaşlı kişiler, kısmen imtiyazsız konumları nedeniyle daha fazla teodiseye başvurur. Onların bu dünyaya dair uzun süreli planlar yapması olası değildir. Fazla zamanları kalmadığı düşüncesinde olan şahıslar geçmişe olan özlemlerini dile getirirken bir taraftan da ölüm sonrasına yönelik anlamlandırma girişimlerinde bulunurlar. Yaşlılar, dünyaya niçin geldiğini sorarken ölümden sonraki yaşamın nasıl olacağı, cevabı aranan sorular arasındadır.

Büyük dünya dinlerinin tümü, evrenin kendisine dair kuşatıcı bir açıklama sunmaktadırlar. Böyle manzaralara inanıldığı ve bu şekilde yaratılıştan gelen yapının bir parçası oldukları kadarıyla, ina-

⁸ Peter Ludwing Berger – Thomas Luckmann, *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi*, çev. Mustafa Derviş Dereli (Ankara: Heretik Yayınları, 2015), 21.

⁹ Keith Ward, "Anlam Meselesi ve Din", çev. Gamze Varım, *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*, haz. Joseph Runzo - Nancy M. Martin (İstanbul: Say Yayınları, 2002), 44.

¹⁰ Max Weber, *Din Sosyolojisi*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012).

¹¹ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 112.

nan kişinin evreni tecrübeyle öğrenme ve yaşama şeklini doğal olarak etkilerler. Bir başka ifadeyle dinler, yaşamın insan için temeldeki anlamını belirler.¹² Gilles Kepel, dinlerin geri gelişini modernliğin krizini aşmak diye kavramsallaştırmaktadır. ¹³ Modernlik sonrası rasyonalite ve bilimin eski cazibesini kaybetmesi ve insanlar için sığınak görevini yerine getirememesi dolayısıyla insanların tekrar irasyonel ve manevî alanlara meylettiği öne sürülmektedir. Din, kült ya da organize şekilde yeniden canlanacağı ve gençleşeceği düşünülmektedir. Arslan'a¹⁴ göre modern toplumlarda görülen dinsel eğilimler, modernliğin geçirdiği krizlerin ve ona duyulan düş kırıklıklarının bir neticesidir. Mevcut durum, sıkıntılara çözüm bulamamaktadır. Modernleşmenin getirdiği seri değişim süreci, cemiyetin teknoloji merkezli mekanik işleyişi, ileri düzeyde rasyonelleşme ve bireyselleşme ile bir maneviyat eksikliği doğurmakta, bu boşluk içtımai manada genişledikçe farklı ve o zamana kadar rastlanmamış bir kısım inanç hareketlerine temel teşkil etmektedir. Dahası bu durum, Berger ve Luckmann'ın¹⁵ üzerinde durduğu gibi bireycilik ve dinsel çoğulculuk altında dine dönüş olarak yansımaktadır.

Esasında modernite ile postmodernitenin kesişim noktasında dinin, bir bütün olarak değil parçalara ayrılarak topluma geri döndüğü söylenebilir. Kutsal ve sekülerin aynı ortamı paylaştığı postmodern dönemde ve dijital dünyada büyük anlatıların parçalanmasıyla bireylerdeki anlam arayışı kırılmalara neden olmaktadır.¹⁶ Bir kimsenin ileri yaşta olmasına karşın iç muhasebesi ölüm ötesi bir düşünceye ulaşacak kadar derin olamayabilir. Zira teknolojik ilerlemeye paralel tıbbî tedavi yöntemlerinin gelişmesi insanlarda ölümden kaynaklanan kuvvetli bir iç hesaplaşmayı gerektirmez. Haliyle ölüm fikrine saplanıp kalma gibi bir durum söz konusu değildir. Ölümün çoğu yaşlının bile gündeminde olmadığı söylenebilir. Yaşlılar, postmodernitenin çoğalttığı anlamlar arasından bir seçimde bulunabilirler. Mafih her şeyin hızlandığı, düşünmeye zamanın kalmadığı bir dönemde zihinsel bir çaba isteyen anlam arayışı pek makul bir seçenek değildir.

Ne var ki mobilize araçlara sahip olan bireyin ve toplumun anlam arayışı faaliyetinde sabit bir noktada durması güçleşir. İnsanlar,

¹² John Hick, "Hayatın Dinsel Anlamı", çev. Gamze Varım. *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*, haz. Joseph Runzo - Nancy M. Martin (İstanbul: Say Yayınları, 2002), 403.

¹³ Gilles Kepel, *Tanrının İntikamı Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, çev. Selma Kırmızı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 14.

¹⁴ Mustafa Arslan, "Postmodern Yeni Dinsel Kimlik ve Paranormal İnançlar", *Milel ve Nihal* 12/2 (2012), 58.

¹⁵ Berger - Luckmann, *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi*.

¹⁶ Bahset Karlı - Muhammet Ali Özdoğan, "Çağdaş Türk Romanında Mevlânâ Celaledin-i Rûmî'nin Postmodern Tüketim Temelinde Yeniden Üretimi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2018), 316.

bir karara varmakta zorlanır. Sabit bir noktada kalma amacına matuf arayış yerine insanlarda daha basit bir çaba gerektiren hayata anlam katma eylemlerinin arttığını söylemek mümkündür. Öte yandan anlam arayışı ise daha derinlikli, düşünsel bir eylem neticesinde bireyin hayatında gerçekleştireceği köklü değişimi akla getirirken anlam katma faaliyeti hali hazırda var olan bir yapıya dışarıdan yeni bir şeyler ekleme ile sınırlı kalabilir. İlkinde daha homojen, iç tutarlılığı olan bir kişilik tipi üretmesi mümkünken ikincisinde duyarlılıklarını gündeme göre şekillendiren bir kişilik tipiyle karşılaşmak olasıdır. Bu bağlamda popüler kültürün ürettiği eklettik, heteredoksi din anlayışına da uygun olan yaşamı anlamlı kılma fikri gündelik hayatın gündemine göre şekillenir. Bu açıdan din, daha ziyade kişisel ya da yerel meselelere çözüm mercisi olan birer yapıya dönüşmektedir. Özellikle sosyal medyanın çoğulcu ikliminde dinî söylemler, gerek küresel bir soruna göndermede bulunsun gerekse kişisel bir probleme değinsin en nihayetinde bunu dile getiren kişinin dünyasında bir anlam krizini çözmektedir. Bu vesileyle kullanıcılar, sanal ağların akışkan ve kaygan zeminine dinî düşüncelerinden hareketle izler bırakmaktadır.

Emeklilik dönemindeki yaşlılarda çocukların yetişkinlik dönemine girip evlilik sebebiyle evden ayrılmaları nedeniyle bir boşluk oluşabilmektedir. Özellikle ilk çocuğun evden ayrılışı anne babada duygusal bir sarsıntı meydana getirebilmektedir. Bu durum gerontolojide “boş yuva sendromu” olarak tarif edilmektedir. Yaşlılık evresindeki ebeveyn kendini terk edilmiş hissedebilmektedir.¹⁷ Çocukların evde bulunduğu dönemdeki ev içi meşguliyetler bir anda ortadan kalkınca yaşlılar, kendilerini planlamadıkları bir boş zaman içinde bulmaktadır. Bu boşlukta yaşlılar ya bir iç muhasebeye yaparak hayatını gözden geçirmekte ya da sosyal ağlar vb. platformlarda kendilerini ifade edebilecekleri sosyal faaliyetlere, etkileşimlere yönelebilmektedir. Ancak bu etkinliklerin illaki dinî bir içeriği olmasına gerek yoktur.

Ward’ın¹⁸ vurguladığı gibi insanın herhangi bir dinî inancı olmasa da yaşamının anlamı olabilmektedir. İnsan, işin gerçeği, değerli, doyum veren ve neşeli şeyler keşfedip onları yaptığı takdirde hayatında bir anlam bulabilmektedir. Bu bakımdan, ferdin şahsi eğilimlerini ve güdülerini iyi bilmesi, hayatına değer katacak alanları tanıması gerekmektedir. Bireylerin genel anlamda bilgelik ve duyarlığa sahip olması lazımdır. Ancak insanlar, duyarlılıklara sahip olurken dinî inanışa ihtiyacı yoktur. Ward’a göre insanlar, çok fazla zihinsel kapasitelerini zorlamayan, eğlenceli projeler ya da faaliyetler yaparak mutlu olabilir. Ward’ın bu çıkarımlarından hareketle her insan için

¹⁷ Ayşe Canatan, *Sosyal Yönleriyle Yaşlılık* (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008), 69-70.

¹⁸ Ward, “Anlam Meselesi ve Din”, 45.

anlamın kökeninde din yer almayabilir. Ya da din, hayatı anlamlandırma çabasına güçlü bir şekilde eşlik etmesi yerine Şerif Mardin'in¹⁹ kastettiği gibi yumuşak ideoloji sınıfına giren basit bir dinî bilinç yeterli olabilir. İnsan, kendisine psikolojik tatmin sağlayacak, toplum içindeki varlığını teyit edecek, kendisinin görünürlüğüne artıracak etkinliklere yönelmektedir. Bir yanı sıra sosyal faaliyet kapsamında değerlendirilecek aktiviteler, katılımcılara manevi bir tatmin de getirmektedir. Bu yüzden insanlar ellerindeki imkanlar nispetinde bu faaliyetler vasıtasıyla yaşamlarına anlam katabilmektedir.

İnsanların elindeki bu imkânlardan biri, bu çalışma örneğimde ifade etmek gerekirse kimi yaşlıların elinden hiç düşürmediği akıllı telefonlardır. TÜİK (2022)²⁰ rakamlarına göre son 5 yılda internet kullanan yaşlı nüfus 4 kat artmıştır. Akıllı telefonların yaygınlaşmasına bağlı olarak Türkiye'de sosyal medya kullanan yaşlıların sayısında ciddi bir yükselme vardır. Özellikle 2019 sonunda Çin'de ortaya çıkıp tüm dünyaya yayılan COVID-19, yaşlıların dijital dünya ile tanışmasını öne çekmiştir. Yaşlılar, pandemi sürecinde 65 yaş üstü vatandaşlara uygulanan kısıtlama ve yasakları sosyal medya platformlarıyla aşmıştır. Günümüzde sosyal medya, yaşlılar için yeni sosyallikler üreterek onlara akranlarıyla tanışma fırsatı ve geniş bir sosyal sermaye sağlamaktadır. Kişi, başkalarıyla konuşma ve tanışmayla yakından ilgilidir. Langlois'in²¹ dediği gibi bireyler, başkalarına açılıp anlaşma imkânı bulduğu bir rezonans sürecinde anlam üretmektedir.

260 | db

Araştırmanın Amacı, Problemi ve Önemi

Bu çalışmada anlam, anlam arayışı, anlam krizi bağlamında yaşlıların sosyal medya kullanım pratiklerine yoğunlaşmaktadır. Araştırmada anlam, sosyal medya kullanan yaşlıların sosyal ağ deneyimlerine ilişkin siber etnografik gözlemler ile 65 yaş ve üstü sosyal ağ kullanıcıları dindar muhafazakâr yaşlıların söylediklerinden hareketle sosyal ağlar hem problem üreten hem de yaşlıların dünyasında problem çözen bir işlevsellikle ele alınmaktadır. Dolayısıyla çalışmada COVID-19 pandemisini yadsımadan, sosyal medyanın 65 yaş üstü bireylerin anlam arayışında ve karşılaştıkları anlam krizinin çözümündeki rolünü analiz etmek amaçlanmaktadır. Bu amaçla bağlantılı olarak sosyal medyanın yaşlılar için ne ifade ettiği, onların anlam krizine nasıl çözüm bulduğu ve anlam arayışında nasıl bir konuma sahip olduğu araştırmanın temel sorusudur. Yine yaşlıların fiziksel ve duygusal bakımdan karşılaştıkları engeller, onların sosyal ağ profillerini nasıl şekillendirdiği, çalışmanın bir başka odak noktasıdır.

¹⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 14.

²⁰ TÜİK, *İstatistiklerle Yaşlılar*.

²¹ Ganael Langlois, *Meaning in the Age of Social Media* (New York: Palgrave-McMillan, 2014).

Sosyal medya ve yaşlılık ilişkisini ele alan çalışmaların sayısı sınırlıdır. Zira sosyal ağlar, gençlerin yoğun bir şekilde kullandığı mecralar olduğu için araştırmaların örneklem evreni ekseriyetle gençlerden seçilmiştir. Sosyal medyayla ilişkisi çok da geriye gitmeyen yaşlılar, akademik alanda gençleri önceleyen bakış açısının da etkisiyle gölgede kalmıştır. Yaşlılık ve sosyal medya konusunda doğrudan dindar, muhafazakâr bireyleri kapsamına alan bir çalışma bulunmamaktadır. Yine anlam arayışı bağlamındaki çalışmalarda da sosyal medya ve yaşlılık ilişkisine merkezi bir yer ayrılmamıştır. Araştırmamız bu açıdan literatürde önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Yöntem

Araştırmanın Modeli ve Deseni

Anlam arayışı, anlam krizi gibi çetrefilli bir meseleyi çözümleyebilmek için öncelikle insanı anlamaya yönelik ciddi bir çabaya ihtiyaç vardır. Sosyal yapıları inşa eden aktörlerin eylemleri, nicel araçlarla, istatistiki verilerle elde edilemeyen ayrıntılar, onlara içeriden bakılarak²² ortaya çıkarılabilmektedir.²³ Bir sosyal olgunun soruşturulmasında ya da bir sosyal grubun yaşamındaki anlamı keşfetmek için araştırmacının zihninde olanlardan ziyade katılımcıların olaylara, durumlara yüklediği anlama bakmak gerekmektedir.²⁴ Çalışmamızda yaşlıların çevrim içi ve çevrim dışı dünyalarına içeriden bakmak amacıyla nitel paradigmaya dayalı etnografik desen temel alınmaktadır. Etnografik desende grubu oluşturan bireylerin normlarına, değerlerine, olduğu gibi kabul edilen davranış kurallarına; grubun zihniyetini ifşa eden ortak kavramlara, referans göstermelere yaslanılmaktadır.²⁵ Etnografik desenin değeri, katılımcıların bakış açılarından ve ilk elden karşılaşmalar yoluyla -geniş bir şekilde yorumlanan- kültüre odaklanmasında yatmaktadır. Bu yaklaşım, katılımcıların olaylar ve davranışları nasıl anlamlandırdığını ortaya çıkarmak ve kültürün nüanslarını vurgulayarak anlam kategorilerinin bir tipolojisini oluşturmak için özellikle yararlıdır.²⁶ Çalışmamızın sosyal medya ayağı-

²² Sharan B Merriam, "What can you tell from an N of 1?: Issues of validity and reliability in qualitative research", *PAACE Journal of Lifelong Learning* 4 (1995), 51-60.

²³ John W. Creswell - Dana L. Miller, "Determining Validity in Qualitative Inquiry", *Theory into Practice* 39 (2000), 124.; Nahid Golafshani. "Understanding Reliability and Validity in Qualitative Research". *The Qualitative Report* 8/4 (2003), 600.

²⁴ Egon G. Guba - Yvonna S. Lincoln, "Epistemological and Methodological Bases Of Naturalistic Inquiry", *Educational Communication and Technology Journal* 30/4 (1982), 369.

²⁵ Herbert J. Rubin - Irene S. Rubin, *Qualitative Interviewing The Art Of Hearing Data* (California: Sage Publications, 1995), 29.; Sharan B. Merriam - Elizabeth J. Tisdell, *Qualitative Research A Guide to Design and Implementation* (San Francisco: Jossey Bass, 2009), 30.

²⁶ Catherine Marshall - Gretchen B. Rossman, *Designing Qualitative Research*, (California: SAGE Publications, 2016), 152.

nın bulunması nedeniyle örneklem grubunun sosyal ağ hareketlilikleri, etnografik gözlemin geleneksel ilkelerinden mühlhem siber alana taşınmıştır. Dolayısıyla bireylerin sosyal ağlardaki paylaşımlarını sistematik bir şekilde izlemek demek olan siber etnografik gözlem, bu araştırmanın deseninin bir parçasını oluşturmuştur.

Çalışma Grubu

Nitel araştırmalarda örneklem seçimi, çalışmanın güvenilirliğini ve gidişatını belirleyen temel faktörlerden biridir. Bu noktada bir nitel çalışmanın inandırıcılığı konuya ve şartlara uygun bir örneklem oluşturma önem arz etmektedir.²⁷ Örneklem oluşturulmasında kar topu örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Görüşme yapılan kişiler aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 1. Görüşmecilere Ait Demografik Bilgiler

Sıra No	Anonim İsim	Yaş	Cinsiyet	Eğitim
1	Bahar Hanım	72	Kadın	İlkokul
2	Harun Bey	71	Erkek	Lise
3	Memduh Bey	72	Erkek	Ortaokul
4	Necmi Bey	72	Erkek	Lisans
5	Nesibe Hanım	70	Kadın	Lise
6	Abdullah Bey	67	Erkek	Lisans
7	Veysi Bey	69	Erkek	İlkokul
8	Fazilet Hanım	68	Kadın	Lise
9	Nazif Bey	66	Erkek	Ön Lisans
10	Özcan Bey	72	Erkek	Lisans
11	Esra Hanım	67	Kadın	Ortaokul
12	Halil Bey	72	Erkek	Lisans
13	Yalçın Bey	66	Erkek	Lisans
14	Behiye Hanım	68	Kadın	Lise
15	Metin Bey	67	Erkek	Lisans
16	Meryem Hanım	69	Kadın	Ön lisans
17	Servet Bey	73	Erkek	Lisans
18	Hanife Hanım	67	Kadın	İlkokul
19	Asım Bey	66	Erkek	Lisans
20	Şeyma Hanım	67	Kadın	İlkokul
21	Gülşay Hanım	68	Kadın	Ön lisans

²⁷ Ali Baltacı, "Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme", *BEÜ SBE Dergisi* 7/1 (2018), 234.

22	Hüseyin Bey	70	Erkek	Lisans
23	Belma Hanım	65	Kadın	Lisans
24	Kadri Bey	71	Erkek	Lisans
25	Nebi Bey	67	Erkek	Ön lisans
26	Adil Bey	71	Erkek	Lisans
27	Meliha Hanım	65	Kadın	Lise
28	Gülümser Hanım	66	Kadın	Ön lisans
29	Muhsin Bey	67	Erkek	Lisans
30	Necdet Bey	79	Erkek	Lisans
31	Emel Hanım	72	Kadın	Ortaokul

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bir araştırma için farklı kanallardan veriler elde edilmesi o çalışmanın sonuçlarının derinliğini, güvenilirliğini artırmaktadır. Farklı yollarla veri toplamak nitel çalışmaların bir gerekliliğidir.²⁸ Bu araştırmanın veri toplama ayağında siber etnografik gözlem, odak grup görüşmesi ve derinlemesine mülakata başvurulmuştur. Öncelikle örneklem alanımıza giren bireylerin sosyal ağ hesapları siber etnografik gözleme tabi tutulmuş, bu gözlemlere ilişkin notlar, ekran fotoğrafları alınmıştır. Siber etnografi, yorumlayıcı araştırma paradigması içinde yer alan geleneksel etnografinin ilkelerini sosyal ağlara uygulayan, kullanımda ivme ve güvenilirlik kazanan yeni bir araştırma metodolojisidir. Siber gözlem sahamızda ciddi bir yer tutan Facebook'ta ilgili kullanıcılar, favori arkadaş listesine eklenerek paylaştıkları gönderilerin ilk sırada karşımıza çıkması sağlanmıştır. Gözlemlerimiz yaşlıların ağırlıkta olduğu Facebook'la sınırlanmamış, Instagram ve Twitter'da kapsamımıza giren yaşlıların profilleri, paylaşımları izlenmiştir. Zaman zaman onların gönderileriyle etkileşimde bulunulmuş bazı kullanıcılarla telefonla ve sıklıkla gittikleri mekânlarda yüz yüze irtibat kurularak kendi paylaşımlarıyla alakalı konuşulmuş, veriler toplanıp bir kenara çekilinmemiştir. Örneğin Antalya'daki Fikir Derneği mensubu bazı görüşmecilerin hem günlük hayatları hem de sosyal medyadaki gönderileri yakından takip edilerek hibrit bir gözlem yapılmıştır. Sosyal ağlarda takip edilen bu kişilere çalışma hakkında bilgiler verilmiş, onlardan izin alınmıştır.

Araştırmanın bir başka veri toplama ayağında kendini dindar ve muhafazakâr olarak tanımlayan kişilerle odak grup görüşmeleri ve mülakat planlanmıştır. İlgili üniversitenin Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından 246357 sayılı onay kararına istinaden mülakat ve odak grup görüşmeleri için harekete geçilmiştir.

²⁸ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, çev. Mesut Bütün – Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013), 45.

Katılımcılara kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılmıştır. Çalışmanın veri toplama aşaması, COVID-19 gibi zorlu bir zaman dilimine denk gelmesi dolayısıyla risk grubunda yer alan 65 yaş üstü bireylere ulaşabilmek için bu yöntem tercih edilmiştir. İlk olarak araştırma kapsamına giren sosyal medya kullanıcısı, kendini dindar ve muhafazakâr olarak tanımlayan tanıklara ulaşılmıştır. Bağlantıyı sağlayacak olan kişilere hedef grubun detayları (dindar, muhafazakâr ve 65 yaş üstü sosyal medya kullanıcısı) bildirilmiştir. Bir tanıdık vasıtasıyla yaşlılara ulaşılmış katılımcıların tereddütleri azalmış, mülakatla ilgili bu insanların güveni kazanılmıştır. Görüşme için önerilen kişilerin sosyal ağ hesapları kontrol edilerek örneklem grubuna uygunluğu teyit edilmiştir.

Derinlemesine mülakatlar ve odak grup görüşmeleri (Aralık 2021- Ocak 2022) koronavirüs hastalığı dolayısıyla pandemi tedbirleri kapsamında yapılmış böylelikle konuşmacının kendini rahat hissetmesi sağlanmıştır. Hatta başlangıçta görüşme talebimize tereddütte yaklaşan 65 yaş üstü bazı bireyler, pandemi kurallarına uyulacağına garantisini verildikten sonra görüşmeyi kabul etmiştir. Verilerin sağlıklı toplanabilmesi bakımından mülakat yapılacak bireylerle yüz yüze veya telefonla bir ön konuşma gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu kişilere görüşme öncesi çalışmanın amacı ve isimlerin anonimleştirileceği aktarılmıştır.²⁹ 4'er kişilik iki farklı odak grup görüşmesi yapılmıştır. Odak grup görüşmelerinde katılımcıların diğerlerinin cevaplarını duyacağı için kendi yorumlarını yapmaları sağlanmıştır. Bu iki görüşmeye ilaveten 23 kişi ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Veri toplanan kişi sayısı 13'ü kadın, 18 erkek, toplamda 31 kişi olup veriler doygunluğa ulaştığı kanaat getirilince görüşmeler tamamlanmıştır. Mülakatlar esnasında eşinin yanında bulunan iki kadın görüşmecinin sosyal medya hesabı olduğu halde kullanmadıklarını belirttikleri için bu kişilerin söyledikleri analiz dışında tutulmuştur. Çalışma için görüşlerine başvuru alan kişilerin eğitim durumu 4 kişi ilkökul, 3 kişi ortaokul, 5 kişi lise, 5 kişi ön lisans, 14 kişi lisans mezunudur. Bu kişilerin yaş aralığı 65-79'dur. Görüşmeler, Antalya ili sınırlarında gerçekleştirilmiştir. COVID-19 endişesi nedeniyle 4 katılımcı ile kafe, çay bahçesi gibi açık alanlarda görüşme gerçekleştirilmiştir. Mülakatların ses kaydı yapılacağı önceden görüşmecilere bildirilmiştir. Yine odak grup görüşmeleri ve mülakat esnasında konuşmacıların jest, mimik ve tutumları not alınmıştır.

Mülakatlar, 30-65 dakika arasında sürmüş, ses kayıtları görüşmelerden hemen sonra bizzat araştırmacılar tarafından deşifre edil-

²⁹ 65 yaş ve üstü bireyler, araştırma için kendi isimlerinin değiştirilmeden yazılmasını teklif etseler de etik kurallar gereği bunun mümkün olmadığı, isimlerin anonimleştirileceği beyan edilmiştir. Onların bu talebi mülakatlarda dile getirilen "günlük hayatta neyse, sosyal medyada da oyum" söylemiyle örtüşmektedir.

miştir. Bu görüşmelerden yapılan doğrudan alıntılarda anlatım bozuklukları, kelime eksiklikleri giderilmiş ve konuşmanın aslına sadık kalınmıştır.

Siber etnografik gözlemler, mülakatlar ve odak grup görüşmesinden elde edilen ve birbiriyle örtüşen verilerden hareketle soyutlamalar yapılmış, araştırmanın eksik kalan kısımları tamamlanmış, Hallett ve Barber'in³⁰ ifadesiyle aradaki çatlaklar giderilmiştir. Bunun yanında nicele göre daha esnek olan nitel çalışmada³¹ keyfiliği ortadan kaldıran, geçerliliği ve güvenilirliği artıran yöntemsel üçgenleme³² ile çalışmanın iç tutarlılığı artırılmıştır.

Verilerin analizinde betimsel analiz yapılmıştır. Etno (insan) grafi (yazma, betimleme) sözcüklerinin birleşiminden oluşan etnografi kelimesinin etimolojik yapısında yer aldığı gibi bizim çalışmamızda da betimsel bir dil kullanılmıştır. Betimsel analizin gereği farklı yollardan elde edilen veriler ile ortak kültüre sahip grubun betimlenmesi ve gruptan hareketle ortaya çıkan temaların tanımı ile genel bir yorumlama yapılmıştır.³³ Görüşmeler ve gözlem neticesinde toplanan verilerin düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuyla buluşturulması demek olan bu analiz yönteminde³⁴ veriler, önceden belirlenmiş temalara göre tasnif edilmiş, ortaya çıkan özet bulgular araştırmacıların öznel birikimi ile yorumlanmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Çalışmanın bu kısmında veri toplama araçlarından elde edilen verilerin nitel analiz çerçevesinde tartışması ve yorumlanması yapılacaktır. Bulgular iki temel başlık altında yorumlanacaktır. İlki, yaşlıların sosyal medyada kendini ifade etmesi bağlamında sosyal ağlarda içini dökmesi ikinci başlıkta ise anlam krizi kadar yaşlıların çevrim içi dünyada çok daha sarsıcı şekilde yüzleştiği yeni toplumsal gerçekliği anlamlandırmakta yaşadığı kriz ve sosyal medyada dinin görünümü ele alınacaktır.

1. Sosyal Medyaya Sığınmak: Renkli Arka Ekran İçini Dökmek

³⁰ Ronald E. Hallett - Kristen Barber, "Ethnographic Research in a Cyber Era", *Journal of Contemporary Ethnography* 43/3 (2014).

³¹ William Lavrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri - Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayın Odası Yayınları, 2013), 228.

³² Merriam, "What Can You Tell From an N of 1?: Issues of Validity and Reliability in Qualitative Research", 56; Creswell - Miller, "Determining Validity in Qualitative Inquiry", 126.

³³ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, 291.

³⁴ Ali Baltacı, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 369.

Yaşlılık, fiziksel değişmelerle birlikte duygusal ve ruhsal açıdan inişli çıkışlı bir seyrin yaşandığı dönemdir. Bireyler fiziksel eksiklikleri hissetmeye başlasa da kendilerini bir süre daha yaşlı olarak görmemekte ruhunun gençliğinden söz etmektedir. Buna karşın toplum, emeklilik dönemine girmişse kişileri toptancı bir düşünceyle yaşlı kategorisine sokmakta ve buna göre tavır alabilmektedir. Vakti zamanında fiziksel olarak üretken olan bu insanlar, emeklilik ve yaşlılığın ürettiği yeni roller nedeniyle çevresine karşı daha kırılğan hale gelebilmektedir. Bu nedenle yaşlılıkta psikososyal sorunlar hızlı şekilde su yüzüne çıkabilmektedir. Yaşlı rolüne uyum sağlamada zorluk, yaş ayrımcılığı, benlik saygısında azalma, sosyal destek ihtiyacı, sağlık sorunları, ruhsal bozukluklar, ölüm kaygısı, terk edilme ve yalnızlık korkusu, işe yaramazlık duygusu bu evrenin muhtemel problemleridir.³⁵ Tek başına bu meselelerle mücadele etmek zorunda kalmak yaşlıların kırılğanlığını çoğaltabilir. Ayrıca akranlarının maruz kaldığı bakım sorunu, vefasızlık gibi istenmeyen durumlara şahitlik yaşlılarda benzer bir akıbetle karşılaşma korkusunu tetikleyebilir. Sözgelimi Bahar Hanım (72) ve Behiye Hanım'ın (68) "*Allah çora çocuğa muhtaç etmesin*" temennisinde birleşmesinde çevresinde tanık oldukları menfi örneklerin etkisi vardır.

266 | db

65 yaş üstü bireylerin elden ayaktan düşünce evlatları tarafından terk edilme korkusu, onların sosyal medya mesajlarının istikametini belirleyen bir etkidir. Yaşlıların yakın çevresinde karşılaştığı ilgisizlik mülakatlarda da ifade edildiği haliyle artık toplumda yaşlıya gösterilen itibarın eskisi gibi olmadığına yönelik bir kanaati kuvvetlendirmektedir. Yaşlıların işgücünü kaybetmeleri bakıma muhtaç duruma düşmeleri onların çocuklarla aynı kefeye konmasına neden olmaktadır. Modern toplumun bir parçası olarak yaşlılık ve çocukluk üretim sürecinin dışında³⁶ hatta üretim çağındaki aile bireylerini işinden alıkoyan bir yaşam dönemi olarak görülmektedir. Ne var ki çocukluk, kaldırılması kolay bir yük iken yaşlılık hem yaşlı hem de yakınları açısından zorlu bir süreç olarak telakki edilmektedir. Ekseriyeti kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olsalar da sosyal medya kullanıcısı yaşlılar, hesaplarında yaşlılık yüküne göndermelerde bulunan paylaşımlar yaparak gelecekte karşılaşılabilecekleri olası zorlukları duygusal olarak göğüslemeyi amaçladıkları söylenebilir.

Yaşlılar, kendi etrafından hareketle toplumun yaşlı algısı hakkında bir resim çizmektedir. Bu resmin ana tonunu yaşlı ayrımcılığı oluşturmaktadır. Modernleşme ve uzmanlaşmanın yaşlının tecrübe-

³⁵ Firdevs Çakar, "Yaşlılık Dönemi ve Uyum Problemleri", *Yaşam Dönemleri ve Uyum Sorunları*, ed. Firdevs Çakar (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 443.

³⁶ İsmail Tufan, *Modernleşen Türkiye'de Yaşlılık ve Yaşlanmak* (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2003), 72.

sini değersizleştirmesine karşın Belma Hanım (65) ve Meliha Hanım (65) insanın yaşlandığında daha tecrübeli olduğunu ve bu sayede daha isabetli kararlar verdiğini vurgulamaları modernleşmenin yaşlı tipolojisine bir karşı duruştur.

İnsanlar, zor zamanlarında yanında birilerini görmek istemektedirler. Hele hele yaşlılıkla birlikte karşılaşılan problemlerde kişinin etrafında birilerinin olmaması yaşlılardaki travmayı derinleştirebilmektedir. Öte yandan aile dışında arkadaş çevresinin varlığı özellikle yaşlı bireylere güven vermektedir. Odak grup görüşmesinde Kadri Bey'in (71) zorlu kalp ameliyatı esnasında kendisini yoğun bakımdayken yüzlerce kişinin ziyarete gelmiş olmasını "iyi ki ben dost biriktirmişim" ifadesiyle özetlemektedir. Adil Bey (71), Kadri Bey'in bu ifadelerini tasdik ederek Facebook'tan yazılan geçmiş olsun mesajlarının ve dualarının kendisine son derece moral ve güç verdiğini belirtmiştir. Kadri Bey için ameliyat sürecinde Facebook mesajları ciddi bir motivasyon kaynağı olmuştur. Zira aile dışı sosyal ilişkilere sahip olan bireylerin yalnızlığı hissetme oranı daha düşüktür. Bu durumda yaşlıların topluma uyum sağlama kapasitesi daha da artmaktadır.³⁷ Dengeli bir sosyal medya kullanımıyla yaşlılar, sosyal ağlarda kurduğu ikincil aile tipi bir oluşumun içinde problemlerine çözüm bulabilmektedir.

Koronavirüs sürecinde yaptığımız siber etnografik gözlemlerde test sonucu pozitif çıkan birçok kişi bunu sosyal medya hesabından duyurarak takipçilerinden dua istemiştir. Görüşmecilerden Muhsin Bey de (67) test olmaya gidişini dua beklentisiyle paylaşmıştır. Örneğin gönderisinde etiketlediği 92 kişiyle birlikte olduğunu gözlemlediğimiz Y. Ö. Bey³⁸ koronavirüse yakalanınca Facebook'ta aşağıdaki şiiri paylaşmıştır.

"Dokuza inmiş tansiyon

Odamız oldu pansiyon

Bu melun alsın mansiyon

Hakkınızı helal edin"

Pandemi öncesi yaşlılıkla anılan ölüm olgusu koronavirüs hastalığıyla daha genç yaştaki kişilerin de ölümle ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Günümüzün rakamlarına göre nispeten genç yaşta koronavirüse kurban giden kimselerin yakınları bu ölüm şokunu Facebook paylaşımlarıyla atlatma yoluna gitmektedir.³⁹ Vefat edenin

³⁷ Tufan, *Modernleşen Türkiye'de Yaşlılık ve Yaşlanmak*, 246.

³⁸ Y. Ö.den şiirinin bu çalışmada kullanılabilmesi için izin istenmiştir.

³⁹ Korona virüs hastalığı nedeniyle 45 yaşında hayatını kaybeden H.Y.nin sosyal medya hesabını kızı aktif olarak kullanmakta ve babasının fotoğraflarını özlem duygularıyla paylaşmaktadır. Hatta H.Y.nin hesabından Facebook'taki vefat paylaşımlarına üzgün

sosyal medya hesabından anne baba ya da çocuklar, ölen kişi adına hikayeler paylaşmaya devam ettiğine yönelik örnekler gözlemlerimize takılmıştır. Mesela Muhsin Bey, arkadaşlarından vefat edenler için uzun taziye yazıları yazmaktadır. Facebook'tan duyurulan vefat haberlerinin cenaze sahiplerinin üzüntüsünü hafifleten taziye mesajlarıyla karşılık bulması sosyal medyanın kriz anlarında bir sığınak vazifesi gördüğünü desteklemektedir. Sosyal ağlardaki ölüm ilanları, bu mesajlara rastlayan yaşlı kullanıcılarda hayatın sınırlı ve sonlu olduğuna yönelik bir düşünceyi canlı tutmaktadır. Sınırlı olması bakımından hayatın kıymeti artmaktadır.

Siber etnografik gözlemlerimizde sosyal medyada fazlasıyla tanık olduğumuz sitem mesajları, insanların öfkelerini ya da kırgınlıklarını ifade etmenin bir yolu olarak sıklıkla başvurulan bir yöntemdir. İnsanlar doğrudan dile getiremediği veya dile getirmek istemediği düşüncelerini sosyal medyaya yansıtmaktadır. Bu konuda Meryem Hanım'ın (69) *"kızınca yazıveriyorum bir şeyler"* ifadesiyle Nesibe Hanım'ın söyledikleri sosyal medyanın öfke terapisinde nasıl bir rol oynadığını göstermektedir:

Bazen çok sinirlendiğim, çok kızdığım hatta kırıldığım durumlarda bir şeyler paylaşıyorum. İçimi Facebook'a döküyorum. Kızdığım kişilere mesaj veriyorum, onlar mesajı alır almaz bilemem; ama ben kendimi tatmin ediyorum. Öfkemi oradan çıkarıyorum ne yapayım. İsteyen mesajı alır isteyen almaz (Nesibe Hanım, 70).

Yaşlılık kuramları bakımından sosyal medya 65 yaş üstü kişilerin hayatında tamamlayıcı bir etkiye sahiptir. Yaşamdan Geri Çekilme kuramı yaşlının toplumsal rollerinin azalmasını ifade eder. Yaşlılar, çalışma yaşamının sona ermesiyle rollerini bir bir terk ederek yeni rollerine uyum sağlamaya çalışır. 1950'lerde ortaya atılmış yapısal işlevselci yaklaşımın bir ürünü olan Geri Çekilme kuramına göre yaşlıların toplumsal etkinlik düzeyleri azalır. Her ne kadar kurama yaşlıları toptan bir değerlendirmeye tabi tuttuğu için eleştiriler yöneltile de⁴⁰ geri çekilmenin daha az hasarla atlatılmasını sağlayan işleviyle sosyal medyanın varlığı önemlidir. Araştırma kapsamındaki bireylerin sosyal medya hesapları göstermektedir ki sınırlı bir geri çekilme söz konusudur. Kurama göre bir kişinin yaşlandığının o kimseye hatırlatılması, insanın toplumsal çevresi ile ilişkisini etkileyebilir. Bu durum iki şekilde ortaya çıkabilir. Yaşlı kişi yaşamdan geri çekilerek insanlarla irtibatını en aza indirir. Bu takdirde hayat çekilmez hale gelebilir. İkincisi ise hayata sıkıca bağlanarak yaşamına anlam katıcı

emojisiyle tepki gösterilmektedir.

⁴⁰ Cengiz Akçay, *Yaşlılık Kavramlar ve Kuramlar* (İstanbul: Kriter Yayınları, 2011), 43.

faaliyetlere başvurur ve çevreyle daha barışık olur.⁴¹ Muhsin Bey'in (67) sosyal medyaya bakınca öğrencilerinin dede olduğunu görmesi yaşlılığın hissedilmesi bakımından çarpıcı bir örnektir. Yukarıda bahsi geçen teoride yaşlılığı hissetmenin önemli bir yeri olsa da yaşa takılıp kalmadığını söyleyen Muhsin Bey'in farklı yaştaki öğrencileriyle burada buluşma fırsatı elde ettiğini göz önünde bulundurursak Geri Çekilme kuramı içinde mütalaa edilen kişinin kendi akranları dışındakilerle iletişimi kopar fikrinin keskinliğini kaybettiğini söyleyebiliriz. Günlük hayatın içinde Belma Hanım (65), Behiye Hanım (68), Adil Bey (71), Abdullah Bey (67) gibi oldukça faal olan kimselerin sosyal ağlara da sıkıca tutunduğunu görmek mümkündür. Keza “gençlerin yapması gerekeni yapıyorum” ifadesinin sahibi Necdet Bey'in (79) sosyal medya paylaşımları bir hayli yoğundur. Emeklilik dönemindeki kimselerin faaliyetlerini sosyal medya platformlarında yayınlaması akranlarına ve kendilerine motivasyon sağlamaktadır.

Yaşlıların bu tavırları bireyin günlük hayattaki yaptıkları ile onların yaşamdan aldıkları doyum arasında doğru orantı vardır. COVID-19 pandemisi ile hareketlilikleri kısıtlanan kimseler, yaşamlarında ortaya çıkan boşluğu yine sosyal medya ile doldurmaktadır. Koronavirüs salgınıyla dernek faaliyetleri duran Servet Bey (73), sosyal medya hesabında anılarını ve bahçesindeki çiftçilik faaliyetlerini yayınlarak aktivitesini sanal alemde de sürdürmektedir. Onun birlikte hareket ettiği akran grubunun sosyal ağlarda verdikleri pozlara bakılırsa sosyal medyanın bu insanların yaşamındaki gezi vb. faaliyetleri anlamlı hale getirme ve geniş bir kitleye yayma kapasitesine haiz bir fonksiyonelliği göz ardı etmemek gerekir. “Benim için sosyal medya bir nefes borusu” diyen Nazif Bey (66) ile “sosyal ağlar benim pandemide hayata açılan bir pencere oldu” diyen Adil Bey'in (71) ifadeleri söz konusu mecraların sayısı hızla artan yaşlılara bir sığınak vazifesi görmeye devam edeceğini göstermektedir.

2. Anlam Krizinden Anlamlandırma Krizine Sosyal Medya-tikleşen Din Unsuru

Sosyal medyayı başlıkla bağlantılı iki taraflı tartışmak mümkündür. İlki bir anlamın, değerın aktarılması bakımından ailenin işlevinin yeni medya ile zayıfladığı hatta ortadan kalktığı -görüşmecilerin de dile getirdiği- önemli bir ayrıntıdır. Sosyal medya, toplumsal bir krize sebebiyet veren bu niteliğine karşın kişisel krizlerin çözümünde başvurulan bir mecradır.

Berger ve Luckmann,⁴² anlam insan bilincinde bir beden içeri-

⁴¹ Aylin Görgün Baran, “Yaşlılıkta Sosyal Uyum Sorunu”, *Antropoloji ve Yaşlılık Vedia Emiroğlu'na Armağan*, ed. Gönül Erkan -Vedat Işıkhan (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2000), 69.

⁴² Berger – Luckmann, *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi*, 20.

sinde birleşen bir şahıs olarak sosyalleşen ferdin bilincinde inşa edilir, demektir. Onların bu ifadesini doğru kabul edersek şu sorular önemli hale gelmektedir. İnsan bilincine müdahale eden onu biçimlendiren nedir? Bir şeyi anlamlı hale getiren süreç hangi aşamalardan geçer, nasıl bir seyir izler? Bireylerin ürettiği anlamlara bir çatışma durumunda ne olur? Yeni iletişim biçimleri anlam krizini çözüyor mu? Teknolojik gelişmeler insanlığa vaat ettiği şeyleri yerine getirebiliyor mu? Anlam krizinin kaynağında ne var? COVID-19 pandemisi nasıl bir kriz üretmektedir?

Anlam krizine dair yüzlerce soru sorulabilir. Din sosyolojisi de insanın anlam arayışına eğilen temel disiplinlerden birisidir. Din sosyolojisi, dinin bireylerin ve toplumun anlam üretmesinde bir kaynak teşkil etmesi bakımından anlam krizinin kökenine odaklanmaktadır. Bu alanda önemli iki isim olan Berger ve Luckmann, anlam krizinin temelinde çoğulculuk ve parçalanmışlığın yattığına işaret ederken bireylerin sabit bir noktada durmasının zorlaştığının altını çizmektedir. Bu bağlamda herhangi bir sabiteden mahrum insanlardan müteşekkil toplum, kapsayıcı bir anlam oluşturamaz. Lakin toplumun alt grupları kendileri için anlamlar üretebilir. Berger ve Luckmann'a göre gündelik hayat birbirlerine bağlanmış sayısız sosyal eylem zincirlerinden ibarettir ve kişinin bireysel kimliği yalnızca bu eylem içerisinde biçimlenir. İnsanların başına gelen problemler başkalarının da yaşadığı sorunlardır. Bu problemlerin çözümü öznel değil özneler arası bir bağlamdan geçer. Bu nedenle ortak sorunlara sahip kişiler, başkalarının tecrübelerinden, çözüm yollarından hareket ederek kendi problemini çözebilir.

Yaşlıların sosyokültürel hayatlarının devamlılığını sağlama ve sonraki nesillere aktarımı konusunda akıllı telefonlar ve sosyal medya bir tartışma meselesidir. Yaşlılara göre teknolojik gelişmeler bir takım avantajlar barındırsa da insanları geleneğinden koparmakta, aynı ortamı paylaşan aile bireylerini birbirinden uzaklaştırmaktadır. Cep telefonları nedeniyle insanlar, ironik bir şekilde birbirinden habersiz kalmaktadır. Yaşlılar, bilhassa geçiş ritüelleri olarak isimlendirilen doğum, evlenme ve ölüm gibi toplumsal aktivitelerin,⁴³ bağlayıcılığını yitirmesine karşı tepki göstermekte sosyal medyada (dönüştürülmüş de olsa) kutlama ve taziye kültürünü yaşatmaya çalışmaktadır. Onlar geleneksel kodların olduğu gönderileri sosyal ağlarda paylaşarak başkalarının da görmesini istemektedir. Bu arzunun temelinde sosyal medyanın toplumun hafızasını zayıflattığı yönünde genel bir kanaate sahip olan bireylerin kolektif bir reaksiyon oluşturma düşüncesi yer almaktadır. Yaşlılar, büyüklerinden devraldıkları

⁴³ Ali Albayrak – İsmail Arıcı, "Elazığ'da Taziye Geleneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2007), 34.

sosyokültürel dünyanın gençler tarafından harap edilmesinden korkmaktadır. Sözü edilen kişiler, sosyal medyaya üye olduktan sonra önelerine çıkan kültürel manzara karşısında şaşkınlık içindedir. Onlar, sosyal ağlarda geleneğe ters düşen kısa süreli akım vb. paylaşımlar dolayısıyla bir anlam krizi kadar mevcut durumu anlamlandırma krizi yaşamaktadırlar. Bu kimseler, günlük hayattaki her şeyin tüketim toplumunun dinamiklerine göre sil baştan formatlanmasını kendi değer ölçülerine sığdıramamaktadır.

Berger,⁴⁴ *bir dünyanın* devamlılığını sağlamanın çetrefilliği, bu anlamı öznel olarak aklileştirmenin psikolojik güçlüğünde gün yüzüne çıkmaktadır derken bu dünyanın bireylerin bilincinde kişilerin kendi şahsı dışında önemsedikleri kişilerle giriştiği diyalogla inşa edildiğini kastetmektedir. Ayrıca ortaklaşa bir zihinsel ameliye ile inşa edilen bu dünyanın ayakta kalabilmesi, aradaki diyalogun varlığıyla eş değerdir. Gelişen teknolojinin, hızla değişen zamanın bir nesilde anlamlı kabul edilen dünyanın sonraki nesillere aktarılmasında ciddi bir handikaba yol açtığı diğer konu başlıkları altında farklı bağlamlarda ele alınmıştı. Meseleyi Berger'in perspektifinden değerlendirdiğimizde yaşlılar, ebeveynlerinden devraldıkları anlamlı ve önemli dünyayı kendi torunlarına iletmede krizler yaşamaktadır. Hanife Hanım'ın söyledikleri kısa vadede yaşanılacak bir anlam krizini haber verirken Belma Hanım ve Gülümser Hanım, toplumsal bir anlam krizinin emareleri konusunda bize referans sağlamaktadır.

Çocuklara artık kimse bir şey diyemiyor. Ne anne ne baba, biz kendi çocukluğumuzda böyle değildik. Arada dünyalar kadar fark var. Benim çocuklarımla kendi aramızda bile fark var. Torunlarla daha büyük fark var. Biz anne babayı dinliyorduk; ama şimdiki çocuklar anne babayı dinlemiyor (Hanife Hanım, 67).

Geçenlerde bir arkadaşım aradı. Torununa bir şeyler verme konusunda niye başarılı olamadım diye bana yakındı. Oğlum bak suyunu otur da iç diyorum 'ay anneanne gene başladın' diye bana tepki gösteriyor; yemekten önce besmele çek diyorum 'anneanne yine sıkmaya başladın' diyor. Mesele ailede. Çocuk, bunları evde birisi gösterirse görür. Anne baba da olmazsa, olmaz. Torunların annele-ri çocuklarına çok karışsın istemiyor. Onlar, evlatlarını kendileri yetiştirmek istiyor (Gülümser Hanım, 66).

Eskiden büyüklerimiz, dizinin dibine oturtur, bir şeyler anlatırdı. Şimdi bu yok, çocuklar elinden telefonu bırakmıyor. Bu gelenek kalktı. Biz de bu geleneği sosyal ağlarla

⁴⁴ Berger, *Kutsal Şemsiye*, 72.

devam ettirmeye gayret ediyoruz. Dinî ve kültürel değerlerimiz açısından önemli olan güzel konuşmaları kendi çocuklarıma, gençlere WhatsApp mesajlaşma uygulamasıyla iletiyoruz (Belma Hanım, 65).

Yukarıdaki her üç ismin de kendisini tanımlarken ben değil de “biz” demesi bir tesadüf değildir. Biz ifadesi ortak bir kültürel kaynaktan beslenmişliği çağrıştırmaktadır. Belma Hanım’ın derdini anlatmak için kullandığı *dizinin dibi* ifadesi salt fiziksel bir mesafe değil anlamsal krizlerin temelinde olan bir sosyal mesafe krizidir. 65 yaş üstü kimselerin ekseriyetinin onayladığı yukarıdaki görüşler toplumun her katmanının ortak değerler etrafında toplanamadığını anlatmaktadır. Hızla değişen çevrim içi dünya zaten buna müsaade etmemektedir. Dolayısıyla kapsayıcı ve kalıcı bir gerçeklikten ümidini kesen bireyler daha kişisel tercihlere yönelmektedir. 65 yaş üstü kişiler, sosyal ağlarda paylaştıkları hadis, ayet veya ibretlik hikayelerle anlam krizini hafifletmeye çalışmaktadırlar. Berger’in sekülerleşmeyle bağ kurduğu çoğulcu bir iklimde Facebook grupları, Twitter trend topic (TT) listeleri sabit bir nokta arayışında olan insanın ihtiyacını karşılaması için kısa süreli bir tercih sayılabilir. İnsanlar, bu tercihleri sayesinde tanımadığı kişilerle ortak bir duyarlılık etrafında birleşebilmekte ve kendisini mutlu hissedebilmektedir. Sözgelimi Özcan Bey (72), Ayasofya’nın yeniden ibadete açılışını heyecanla paylaştığını, Abdullah Bey (67), Ayasofya meselesinde kendisiyle aynı safta insanları görmekten mutluluk duyduğunu söylemesi çoğulcu bir atmosferin sağladığı imkânlarla açıklanabilir.

Yaşlılar, şahsî arzularını önemseyen bireylerin bunu sosyal medyada denemeye yöneldiği konusunda ortaklaşmaktadır. Yaşlıların gözünden bakıldığında sosyal medya, görünür olmak için toplumsal değerlerin yerine bireysel heveslerin gündeme getirildiği bir platformdur. Nebi Bey (67), “gençlerin hiçbir tasası yok, tek dertleri görünmek” ifadesiyle bunu kastetmektedir. Meliha Hanım (65), Gülümser Hanım da kendi akranları arasında bile görünür olmak için her şeyin feda edildiği bir mecrada sergilenen tavırlara yönelik bir anlamlandırma krizi içindedir.

Sosyal ağlarda olanla olması gereken arasındaki farklılık gerilim üretmektedir. Böyle olunca insanlar ortak anlamlardan uzaklaşmaktadır. Zira anlam, kişinin çevresine uyum sağlamasını ve kültüre göre yaşamasını temin etmekte, belirli sorumluluklar geliştirmesini sağlamaktadır.⁴⁵ Bu gerilimli bölgede kültürel kopukluk, yaşlıların en çok şikayet ettiği noktaların başında gelmektedir. Mülakatlarda sıkça dile getirildiği gibi “sosyal medyada neysem günlük hayatta da oyum” söylemi bu gerilimli bölgeye işaret etmektedir. 65 yaş ve üstü

⁴⁵ Langlois, *Meaning in the Age of Social Media*, 1-21.

bireylere göre sosyal medyanın üyelerin kimliğini ve kişiliğini gizleyebilme fırsatı sunması nedeniyle bu platformlar, temelde riya ve gösteriş olgularıyla menfi bir gündemin içinde değerlendirilmektedir.

Abdullah Bey (67) ve Özcan Bey (72) gibi kimliksel reflekslerden neşet eden sosyal medya pratiğini yaşlıların geneline yaymak mümkün değildir. Hem mülakatlarda hem siber etnografik gözlemlerde edinilen izlenim, sosyal ağlardaki dini daha yumuşak şekilde aktaran bir grubun varlığıdır. Bu gruptakilerin bir kısmı gündelik hayatta yoğun biçimde yaşadığı dinin gölgesi sosyal ağlara daha flu şekilde düşmektedir. Bu paylaşımları Müslüman kimliği toplumsal bir zeminde asgari nispette dile getirme aracı olarak nitelemek mümkündür. WhatsApp gibi internet tabanlı mesajlaşma uygulamalarının insanların hayatına girmesiyle cuma, kandil, bayram vb. günlerde görseller üzerine hazırlanan mesajlar hızla dolaşıma girmektedir. Dua ve temennilerden ibaret bu mesajlaşma trafiği Facebook ve Instagram'da dinseliliğin varlığını kuvvetlendirmektedir. Abdullah Bey veya Özcan Bey gibi güçlü kimliksel üslubun aksine *"ben ekmeğimin partisindenim"* diyen Bahar Hanım'ın (72) zaman tüneli cuma ve kandil mesajlarıyla alakalıdır. Emekli İmam Memduh Bey de (72) sıklıkla dinî referanslar içeren mesajlar yayınlamasına rağmen dinî veya siyasi kimliği belirten bir tavır içinde değildir. Onun verdiği mesajlarda din, Türkiye'de sosyal medyayla birlikte kendini belli eden bir dinsellik zemininde filizlenmektedir. Esra Hanım (67), dinle ilgili meselelere derinlemesine değil de daha yüzeysel bir dille temas etmektedir. Farklı siyasi görüşlere sahip insanlara dinî meseleleri asgari müşterekler üzerinden vermeyi amaçlayan Memduh Bey'in dindar kimliğini öne çıkarmadığını çerçeve içine alması onun sosyal medya platformlarında kullandığı din diline akışkan bir karakter katmaktadır.

Sosyal medyada dinsel olana flu da olsa atıfta bulunanlara karşılık dinle bağlantılı herhangi bir konuya hiç girmeyenlerin varlığı da dikkat çekicidir. Din duygusunu sosyal medyaya aksettirmeyi neden reklam yapayım diyerek karşı çıkan Veysi Bey (69), kendi tavrını dinin bir çıkar amacı olarak kullanılmasıyla açıklamaktadır. Ona göre söz konusu platformlarda paylaşılan ayet ve hadisler bizatihi bunu paylaşanlar tarafından tam manasıyla anlaşılamamakta ve yaşanmamaktadır. Veysi Bey'e göre insanlar bu ayetleri paylaşarak kendini tatmin etmektedir. Veysi Bey gibi -sözgelimi Adil Bey, Kadri Bey (71), Nebi Bey (67) ve Gülay Hanım (68)- sosyal ağlardan ayet hadis paylaşımı yapılmasına şerh düşenlerde ayet ve hadis üzerinden bir medyatikleşmenin dinin ruhuna zarar vereceği kabulü bulunmaktadır.

Türkiye'de dinin (sosyal) medyatikleşmesinin seyri modernizmden postmodernizme giden süreç izlenerek bulunabilir. Türk

toplumunda sembollerin her zaman kapsayıcı bir gücü olduğunu ifade eden Mardin,⁴⁶ Osmanlı'daki çoğulcu terkinin aksine Türk modernleşmesinin cumhuriyet sonrasında türdeşleşmenin bir lokomotif olarak dine rol verildiğinin altını çizmektedir. Bu açıdan dini, kamusallığın hissedildiği dönemlerde ahlaki yozlaşma, komünizm tehlikesi gibi konularda bir stoper görevi icra eden bir kültürel sermaye kaynağı olarak modern laik cumhuriyetin varlığını pekiştiren bir araçsallıkla⁴⁷ birlikte düşünmek gerekmektedir. Türkiye'de artık dindarlık değişince din de ona göre şekillenmektedir. Bu bağlamda insanı/toplumu şekillendiren bir dinden ziyade insanlar tarafından biçimlendirilen bir dinsellik zahir etmektedir. Gülümser Hanım, sosyal medyada karşılaştığı bu tabloya Mevlânâ'ya mal edilmiş yüzlerce söz üzerinden kayıt düşmektedir. Ona göre Mevlânâ'ya aitmiş gibi paylaşılan sözler şüphelidir ve insanlar böyle bir yola kültürel sermayelerini artırmak için başvurmaktadır. Belma Hanım'ın (65) tabiriyle sosyal ağlarda çığırından çıkmış bir cuma mesajlaşmasına ilaveten siber etnografik gözlemlerimizde fotoğraflar üzerine hazırlanmış dinî içerikli metinler fazlasıyla göze çarpmaktadır. Dijital teknolojilerin manipülasyon hususunda son derece verimli olduğu bir alt yapının nimetlerinden istifade edilir. Sosyal medyada yalan ve gerçek harmanlanarak söyleme dönüştürülür. Gerçek ile taklit birbirinin yerine geçer. Sosyal medyada gerçeklik bütünüyle sunulmaz. Zaten postmodernizmin doğası gereği gerçeklik parçalıdır. İnsanlar parçadan yola çıkarak varmak istedikleri kendi gerçeğine ulaşır. Sosyal ağ kullanıcıları bazen bir caps, birkaç saniyelik video bazen bir ayet hadis bazen Mevlâna'ya atfedilen bir güzel söz ile gerçekliği üretir.

Sekülerizmi çoğulculuğun ikiz kardeşi olarak gören Berger ve Luckmann⁴⁸ ile modern hayatın imkânlar bolluğu ile değer boşluğu arasında diyalektik bağlantı kuran Berman⁴⁹ aynı noktada birleşmektedir. İletişim teknolojilerindeki gelişmeler, tüm ülkeyi saran internet teknolojisi, postmodernitenin ideolojik kavşağında kutsal ve seküler arasında bir çarpışmaya yol açmıştır. Modern dönemden kalma klasik kimliksel söylemler yıpranmış ve tarafların o güne kadar inşa ettiği zihin dünyalarını gözden geçirme ihtiyacı hasıl olmuştur. Akıllı telefonların yaygınlaşmasıyla sosyal medyadaki dinî paylaşımlar gözle görünür oranda artmıştır. Bireyler bir yandan dinî olanı deneyimlemekte ve tüketmekte, bir yandan da hayat standardını artıran ürün ve hizmetleri talep etmektedir.⁵⁰ Sosyal ağlarda tasavvufun tortusuy-

⁴⁶ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 262-263.

⁴⁷ Necdet Subaşı, *Sınırları Yoklamak Din Sosyolojisi Okumaları* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 55.

⁴⁸ Berger - Luckmann, *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi*.

⁴⁹ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ - Bülent Peker (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013. İstanbul), 36.

⁵⁰ Karlı - Özdoğan, "Çağdaş Türk Romanında Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin Postmo-

la seküler ve dinsel yaşam tarzı arasındaki sınırlar erimekte hatta gözden kaybolmaktadır. Dahası tasavvuf, sosyal ağlarda bir tüketim ve gösteri unsuru olarak herkesin müracaat ettiği bir paylaşım alanına dönüşmektedir. Yalçın Bey'in (66) bazı insanların Facebook'ta dindar takıldığına ilişkin gözlemi dikkat çekicidir. Yalçın Bey, Mevlâna'dan güzel sözler paylaşanları bu bağlamda değerlendirmektedir. Öte yandan sosyal medya gözlemlerinde kandil gecelerini kutlayan ayet paylaşımları yapan görüşmeciler, laik cumhuriyete giden yolda en önemli kavşak noktaları kabul edilen millî bayramları profil fotoğrafı olarak kullanarak seküler ve dinsellik arasındaki bariyerlerin yıkıldığını göstermektedir.

COVID-19 pandemisi tüm dünyada bir krize sebep olmuştur. Başta yaşlılar olmak üzere her gruptan insan bu salgından etkilenmiştir. Sağlık ve refahı tehdit eden koşullar içinde bireyler strese girebilmektedir.⁵¹ Bu olumsuz durumla başa çıkmak için insanlar çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir. Sosyal medya, izolasyonla başa çıkmada yaşlıların daha sık müracaat ettiği bir yer haline gelmiştir. Pandemiyle ilgili tartışmalarda özellikle tedbirlere uyup uymamak kul hakkı bağlamında yaşlıların sosyal medya paylaşımlarında sıcaklığını korumuştur.

Sosyal ağlar, insanların heyecanlarını ve duyarlılıklarını gösterdiği bir yerdir. Toplumdaki anlam arayışı, statü ve hiyerarşiden ayrı düşünülemez. Artık, gün geçtikçe kalabalıklaşan dünyada insanlar, kaybolup gitmemek için bir statüye muhtaçtır. Soğuk savaş döneminin şartlarından bağımsız yeni bir dünya düzeninde yaşam şartları, anlam kaynakları yeniden oluşturulmaktadır. Çünkü soğuk savaş dönemindeki insanın bakış açısı ile bugünün moda, tüketim, iletişim, teknoloji, internet, sosyal medya ve yapay zeka gibi toplumun seyrini değiştiren yenilikleri tecrübe eden insanın beklentileri aynı olmayacaktır.⁵²

İnsanlar, hızla değişen sosyal medya gündemine ayak uydurmakta zorlansalar da hayvan hakları, çevrecilik, kadına yönelik şiddet, savaş karşıtlığı, vatanseverlik, milliyetçilik, salgınla mücadele gibi popüler konularda bir mesaj yayınlamaları onların vicdanlarını rahatlatmaktadır. Langlois'in⁵³ dediği gibi insanlar sosyal medyada başkalarına açılarak anlam üretir. Siber etnografik gözlemler çerçevesinde söylemek gerekirse yaşlıların paylaşımlarında başkalarına içini döken ve sosyal duyarlılık alanlarındaki paylaşımlara rastlan-

dern Tüketim Temelinde Yeniden Üretimi", 316.

⁵¹ Yoana Kang vd., "Purpose in Life, Loneliness, and Protective Health Behaviors During the COVID-19 Pandemic", *The Gerontologist* 616 (2021).

⁵² Bahset Karşlı, "Nesil Tartışmalarının Kronik Problematikliği: Dindar Orta Sınıf X ve Y Nesli Örneğinde Nesil Algısı", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 554.

⁵³ Langlois, *Meaning in the Age of Social Media*, 1.

maktadır. İnsanın anlam arayışının bir neticesi olan bu faaliyetler, sosyal ağlarda başkalarıyla paylaşılmaktadır. Ayrıca insanlar, hayata anlam katma faaliyeti olarak çeşitli konulardaki tepkisini sosyal medyada dile getirerek, içini dökerek sosyal medyadaki varlığını sağlamlaştırmaktadır. Türkiye’de sosyal medya gündemi çevresel sorunlar, kadına yönelik şiddet, hayvan hakları, istismar gibi hassas mevzularda yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında sosyal ağlarda günü birlik duyarlılık mevzularında seküler yaşam tarzına sahip kullanıcılar dahi dinsel bir motivasyonla kendilerini ifade etmektedirler. İnsanların hassasiyetlerini bir mesajla dile getirmelerinin anlamı büyüktür. Siber etnografik gözlemlerimiz dindar bireylerin yaşamlarına anlam katacak etkinliklere yöneldiğini göstermektedir. Bu etkinlikler, dindar bireyler tarafından yapıldığından dinî bir hüviyete de bürünmektedir. Farklı siyasi düşüncelerdeki kimseler, sanal ağlarda oluşturulan yüzer gezer anlam adacıklarında yan yana gelebilmektedir. Bu oluşumu postmodernite üzerinden okuduğumuzda kurumsal dinlerin sosyal ağlarda pratiğe yöneltmeyen, keskin ideolojiler üretmeyen bir kulvara girerek çözüldüğü şeklinde değerlendirmek mümkündür. Hjarvard’ın⁵⁴ vurguladığı gibi toplumla din arasında ara bulucu görevi olan medya, dini medyatikleştirerek ona yeni görünümler kazandırmakta ve kendi kurallarını zorlamaktadır.

276 | db

Yaşlı kimseler açısından yaşama anlam katmanın geçmişten getirilen alışkanlıklarla güçlü bir ilişkisi vardır. Bu rutinler aracılığıyla kişiler arası iletişim sağlanır. Alışkanlıklar yardımıyla insanlar öteki bireylerle müşterek noktalarını keşfeder. Bu vesileyle yeni bir sosyalleşme kapısı açılır. Özellikle çocuk ve akrabalarından ayrı şehirlerde ikamet eden yaşlılar, yeni kişilerle tanışarak birlikte sosyal aktivitelere katılırlar. Hayvanseverlik, çevre, eğitim, sağlık, tarım, din gibi ortak ilgi alanları merkezinde toplanan yaşlılar, yaptıkları sosyal hizmetlerle faal bir hayat sürerler. Örneklem grubundaki bireylerin yaşamlarında ve sosyal ağ dünyalarında da gözlemlediğimiz yardım organizasyonları düzenlemek, bir dernek bünyesinde haftalık tefsir dersleri ya da dinî sohbetler yapmak, namaz vakitleri dışında cemaat mensupları ile zaman geçirmek, fotoğraf, doğa vb. gezilere katılmak aktif yaşamın getirdiği faaliyetlerdir.⁵⁵ Tabi ki bu aktiviteler yapıldığıyla kalmaz, gelişmiş cep telefonları veya fotoğraf makineleri ile fotoğraflandıktan sonra unutulup gitmemesi ya da dinen örnek olma niyetiyle sosyal medyada paylaşılır.

Emeklilikte iş kaybı, yaşlılar için statü kaybına da neden olmaktadır. Yaşlılar, yeni dönemde ortaya çıkan bu açığı kapatmak için dini

⁵⁴ Stig Hjarvard, “The mediatization of Religion A Theory of the Media as Agents of Religious Change”. *Northern Lights* 6/1 (2008).

⁵⁵ Muhammet Ali Özdoğan, *Yaşlılık, Sosyal Medya ve Din* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 72.

referansa sahip tali faaliyetlere başvurmaktadır. Zira yaşlanan bireyler, anlamlı bir kişisel yaşam yörüngesi oluşturmak zorundadır.⁵⁶ Bu durumda simgesel sermayenin gücüne daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Bir kimsenin sosyal statüsü, eğitim gibi bireysel kaynaklar tarafından direkt etkilendiği gibi kişisel bağlantıları tarafından toplumsal kaynaklar tarafından etkilenmektedir. Örneğin odak grup görüşmesi için gittiğimiz Fikir Derneği, çalışma yaşamında önemli mevkilerde görev almış kişilerin uğrak noktasıdır. Burada buluşan dernek müdavimleri, birbirlerine ve sosyal medya etkileşimlerinde müdürüm, başkanım gibi çalışma yaşamındaki unvanlarıyla hitap etmektedir. 65 yaş ve üstü bireylerin statü için kullandığı sosyal sermaye, parasal yani ekonomik sermayeden daha tesirli olabilmekte, ilişkilerin sosyal hareketlilik sürecindeki gücünü ifade etmektedir.⁵⁷ Abdullah Bey'in (67) "ben her platformda göreve hazırım" diyerek dini sohbetlerini sosyal ağlarda da paylaşması, Emekli İmam Memduh Bey'in (72) Facebook'taki dinî nasihatleri, emeklilik dönemindeki sosyal hareketliliğe dinin kattığı canlılığı göstermektedir.

Esasında din, geçmişten beri insan yaşamına anlam katan bir fenomendir. Necdet Bey (79), din ile kurduğu bağlantının kendisine özgüven verdiğinden dinin duruşunu, ahlakını kuşattığından hayatına anlam kattığını örnek vermektedir. Necdet Bey, gündelik yaşamında ve sosyal medya günlüğünde Kur'an ve sünnet bütünlüğüne vurgu yapsa da din olgusunun uğradığı yerleri dönüştürme iddiasıyla değişik alanlara sirayet etme (iç) güdüsü onda daima öngörülebilir bir rasyonel hesap ortaya çıkarmaz. Haddi zatında din, bir mecraya adım atarken bagajına aldığı bir kısım taleplerden vazgeçerek yoluna yeni bir senaryoyla devam edebilir. Daha açıkçası din, dahil olduğu sosyal medyada bütünlüğünü kaybeder, parçalanır ve yeni formlara evrilebilir. Hatta din, insan yaşamına anlam katıp krizleri çözme gibi taahhüt ettiği temel meselelerde nüfuz etmek istediği alanlarla bir koalisyona gidebilir veya bu meziyetini söz konusu platformlara devredebilir. Bugün yaşlıların sosyal medyaya intisabında oradan aldıkları manevi haz gözle görülen bir gerekçedir. Bu manevi hazın illaki dinî bir bağıntısının olmasına da ihtiyaç yoktur. Odak grup görüşmesinde Muhsin Bey'in sosyal medyaya biçtiği rol bu konuyu daha iyi somutlaştırmaktadır:

Sosyal medyada nostaljik takılmalar oluyor. 1975 yılındaki öğrencilerimden 5-6 tanesi beni sosyal medyadan buldu. Bu bana manevi bir haz veriyor. Ta Sivas'taki öğrencilerim beni yıllar sonra bulabiliyor. Bu güzel bir şey. İnsan, belli bir yaştan sonra hatıralarıyla yaşıyor, hatıralar daha

⁵⁶ Anne Lacey - Jan Baars, "Self-Realization and Cultural Narratives about Later Life", *Journal of Aging Studies* 31 (2014).

⁵⁷ Abdullah Özbolat, *Statü ve Din* (Adana: Karahan Kitapevi, 2017), 102.

anlamalı hale geliyor. İnsan, hatıralarıyla hayata bağlanıyor, anlam katıyor. Sosyal medya da bunun için bir zemin oluşturuyor (Muhsin Bey, 67).

Sosyal medyanın hatıraların sahnelendiği bir platform olması hatıralarla ayakta duran yaşlıların nezdindeki gücünü pekiştirmektedir. Zira burada paylaşılan anılar, anlatılar McLuhan'ın⁵⁸ "araç mesajdır" teorisi kapsamında yeni anlamlar yüklenerek sahibine geri dönmektedir. Gülümser Hanım gibi birçok yaşlının ortak hatıra havuzuna sahip arkadaşlarıyla sosyal medyanın yüzü suyu hürmetine bir araya gelmesi, insanların yaşamında ciddi bir boşluğu doldurmaktadır. McLuhan'ın sözünü ettiği global köyde, dahası sınırları ortadan kaldırılmış bir mecrada, iyi günde kötü günde insanlar, derdine ve sevincine ortak aramaktadır. Kalp krizi geçiren Kadri Bey'in (71) hastane günlerinde yaşaması muhtemel bir anlam krizini sosyal medyadan gelen "Allah acil şifalar versin" mesajlarıyla hafif atlattığı düşünülürse sosyalleşme ve medyatikleşmenin kesişim kümesinde insanlar, dini/dinselliği bir araç, dijital platformları bir mesaj olarak kullanmaya devam edeceğe benzemektedir.

Sonuç

Dünya tarihinde matbaanın kullanımı, buharlı makinenin icadı gibi internet teknolojisinin insanların yaşamına girmesi de toplumlarda köklü değişimler meydana getirmiş onları dönüşümlere zorlamıştır. Bu çalışmanın odağında yer alan internet ve onun bir ürünü olan sosyal medya da hayatın her alanına ve yediden yetmişe herkesin yaşamına sirayet etmiştir. İnsanların yaşam tarzları farklılaşmış, sosyal ağlar özelinde yeni alışkanlıklar ortaya çıkmıştır.

Dijital ürünlerin hayata getirdiği birtakım yenilikler, herkes için fırsatlar penceresi açsa da bu avantajlarının yanında dezavantajlar da barındırmaktadır. Çünkü dijital dünya, geleneksel dünyanın kodlarıyla oynamakta onları kendi teamüllerine uygun hareket etmeye zorlamaktadır. Dindarlık ve muhafazakârlık bileşiminden bakıldığında sosyal medya, bu yüzden 65 yaş ve üstü bireylerin tereddütle yaklaştığı bir mecradır. Buna rağmen yaşlıların çocukları, torunları ve kimi akranlarının yer aldığı bu dünyadaki ağırlığı gün geçtikçe artmaktadır. Çocukları ve torunları tarafından sosyal medya üyesi yapılan ya da sosyal medyaya itilen bu insanların sosyal ağ kullanma potansiyeli geliştikçe, yeni sosyallikler oluşturmakta ve yaşamlarına anlam katan faaliyetler yapmaktadır. Anlam kavramının değişkenliği yaşlıların anlam arayışını sürekli bir faaliyete dönüştürmektedir. Sosyal ağlarda kendi fikrini ifade etmek, orada kendileri gibi düşünen

⁵⁸ Marshal McLuhan - Quentin Fiore, *Medya Mesajı, Medya Mesajıdır, McLuhan'ın İzinde Medyayı Anlama Kılavuzu*, haz. Jerome Agel (İstanbul: Mediacat Yayınları, 2012).

insanlarla etkileşimde bulunmak anlam arayışının bir parçasıdır. Bu kapsamda 65 yaş ve üstü dindâr, muhafazakâr bireyler, sosyal ağların sağladığı kolaylıkla, hayırlı cumalar mesajlarından, ayet ve hadis paylaşımlarına geniş bir yelpazede sosyal medya platformlarındaki dinin değişimine de öncülük etmektedirler. Hangi platform olursa olsun yaşlılar, gündelik yaşamından getirdiği davranış kalıplarını sanal ağlara yansıtmakta ve bu bağlamda yeni bir dijital kültür oluşturmaktadır.

Sosyal ağlarla ilişkisi kuvvetlenen bireyler, başlangıçta sosyal medyaya duydukları tepkinin dozunu düşürmekte ve tepkilerini dinin tahkim ettiği bir muhafazakârlıkla nesil problemi üzerinden dile getirmektedirler. Bu bakımdan nesil, 65 yaş üstü dindâr muhafazakâr bireylerin ortak acılar, yaşanmışlıklar üzerine kurduğu ve kendilerinden sonrakilere aktarmak istedikleri anlamlı dünyalarını tehdit eden bir hikayenin aktörleridir. Dahası modernitenin sınırları zorladığı bir döneme tanıklık eden bu insanlar, postmodernitenin sınırları ortadan kaldıran karakteristiğiyle sosyal ağlarda hareket eden yeni nesille aynı mecrayı paylaşmaktadır.

Sosyal ağlar, 65 yaş üstü bireylerin emeklilikle işten ayrılma nedeniyle oluşan statü kaybının telafisinde, yadsınamaz bir işlevselliğe sahiptir. Emekli imamların sosyal ağlardan dijital vaaz vermesi, emekli Kur'an kursu öğretmeninin YouTube'da eğitim faaliyetlerini sürdürmesi yaşlıların hayatına sosyal medyanın nasıl bir anlam katıldığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Cengiz. *Yaşlılık Kavramlar ve Kuramlar*. İstanbul: Kriter Yayınları, 2011.
- Albayrak, Ali - Arıcı, İsmail. "Elazığ'da Taziye Geleneği". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2007), 33-44.
- Arslan, Mustafa. "Postmodern Yeni Dinsel Kimlik ve Paranormal İnançlar". *Milel ve Nihal* 12/2 (2012), 55- 72.
- Aydın, Cüneyd vd. "Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği: Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması". *Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2015) 39-55.
- Baltacı, Ali. "Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme". *BEÜ SBE Dergisi* 7/1 (2018), 231-274.
- Baltacı, Ali. "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 368-388.
- Berger, Peter Ludwing. *Kutsal Şemsiye*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Berger, Peter Ludwing - Luckmann, Thomas. *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi*. çev. Mustafa Derviş Dereli. Ankara: Heretik Yayınları, 2015.
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. çev. Ümit Altuğ - Bülent Peker. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013. İstanbul.
- Canatan, Ayşe. *Sosyal Yönleriyle Yaşlılık*. Ankara: Palme Yayıncılık, 2008.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.
- Creswell, John W. - Miller, Dana L. "Determining Validity in Qualitative Inquiry". *Theory into Practice* 39 (2000), 124-130. http://dx.doi.org/10.1207/s15430421tip3903_2
- Çakar, Firdevs. "Yaşlılık Dönemi ve Uyum Problemleri". *Yaşam Dönemleri ve Uyum Sorunları*. ed. Firdevs Çakar. Ankara: Pegem Akademi, 2018.
- Frankl, Viktor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2009.

- Golafshani, Nahid. "Understanding Reliability and Validity in Qualitative Research". *The Qualitative Report* 8/4 (2003) 597-607.
- Gouldner, W. Alvin. *The Coming Crisis in Western Sociology*. London: Heinemann Educational Boks Ltd., 1971.
- Görgün Baran, Aylin. "Yaşlılıkta Sosyal Uyum Sorunu." *Antropoloji ve Yaşlılık Vedia Emiroğlu'na Armağan*. ed. Gönül Erkan -Vedat Işıkhan. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Guba, Egon G. - Lincoln, Yvonna S. "Epistemological and Methodological Bases Of Naturalistic Inquiry". *Educational Communication and Technology Journal* 30/4 (1982), 363-381.
- Hallett, Ronald E. - Barber, Kristen "Ethnographic Research in a Cyber Era". *Journal of Contemporary Ethnography* 43/3 (2014), 306-330. <https://doi.org/10.1177/0891241613497749>
- Hick, John. "Hayatın Dinsel Anlamı". çev. Gamze Varım. *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*. haz. Joseph Runzo - Nancy M. Martin. İstanbul: Say Yayınları, 2002.
- Hjarvard, Stig. "The mediatization of Religion A Theory of the Media as Agents of Religious Change". *Northern Lights* 6/1 (2008), 9-26.
- James, William. "What Makes a Life Significant?", in *On Some of Life's Ideals*. New York: Henry Holt and Company, 1900.
- Kang, Yoana vd. "Purpose in Life, Loneliness, and Protective Health Behaviors During the COVID-19 Pandemic". *The Gerontologist* 616 (2021), 878-887.
- Karlı, Bahset, "Nesil Tartışmalarının Kronik Problematikliği: Dindar Orta Sınıf X ve Y Nesli Örneğinde Nesil Algısı". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 533-566.
- Karlı, Bahset - Özdoğan, Muhammet Ali. "Çağdaş Türk Romanında Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin Postmodern Tüketim Temelinde Yeniden Üretimi". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2018), 311-326. <https://doi.org/10.21497/sefad.443522>.
- Kepel, Gilles. *Tanrının İntikamı Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*. çev. Selma Kırmızı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Laceulle, Anne - Baars, Jan, "Self-Realization and Cultural Narratives about Later Life". *Journal of Aging Studies* 31 (2014), 34-44. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2014.08.005>.
- Langlois, Ganaele. *Meaning in the Age of Social Media*. New York: Palgrave-McMillan, 2014.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Marshall, Catherine - Rossman, Gretchen B. *Designing Qualitative Research*. California: SAGE Publications, 2016.
- McLuhan, Marshal - Quentin Fiore. *Medya Mesajı, Medya Masajıdır, McLuhan'ın İzinde Medyayı Anlama Kılavuzu*. haz. Jerome Agel. İstanbul: Mediacat Yayınları, 2012.
- Merriam, Sharan B. "What Can You Tell From an N of 1?: Issues of Validity and Reliability in Qualitative Research". *PAACE Journal of Lifelong Learning* 4 (1995), 51-60.
- Merriam, Sharan B - Tisdell, Elizabeth J. *Qualitative Research A Guide to Design and Implementation*. San Francisco: Jossey Bass, 2009.
- Metz, Thaddeus. "The Meaning of Life". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. PhilArchive copy, Second Revised Edition, 2021. <https://philarchive.org/archive/METTMO-19v2>
- Neuman, W. Lavrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri -Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. çev. Sedef Özge. 2 cilt. Ankara: Yayın Odası Yayınları, 2013.
- Onur, Bekir. *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik Yaşlılık ve Ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Özbolet, Abdullah. Statü ve Din. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Özdoğan, Muhammet Ali. Yaşlılık, Sosyal Medya ve Din. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Rubin, Herbert J. - Rubin, Irene S. *Qualitative Interviewing The Art Of Hearing Data*. California: Sage Publications, 1995.
- Subaşı, Necdet. *Sınırları Yoklamak Din Sosyolojisi Okumaları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Tufan, İsmail. *Modernleşen Türkiye'de Yaşlılık ve Yaşlanmak*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2003.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. İstatistiklerle Yaşlılar, 2022. TÜİK Kurumsal (tuik.gov.tr).
- Ward, Keith. "Anlam Meselesi ve Din". çev. Gamze Varım. *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*. haz. Joseph Runzo - Nancy M. Martin. İstanbul: Say Yayınları, 2002.
- Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarı Yayınları, 2012